

МРНТИ 16.21.65

А.М.Фазылжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының орынбасары,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ ҒЫЛЫМИ КУРСЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖАҢА ОРФОЭПИЯЛЫҚ СӨЗДІК ТҮЗУДЕ АЛЫНҒАН ҒЫЛЫМИ БІЛІМДЕРМЕН БАЙЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Мақалада «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрген академиялық сипаттағы «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» басшылыққа алынған қазақ орфоэпиялық нормаларының теориялық (фонетикалық, фонологиялық, лексикографиялық және суперсегментті: интонациялық, просодикалық) негіздері тілші ғалымдардың көп жылдық ғылыми ізденістердің жемісі болып қана қалып қоймай, сонымен бірге бейімделген формада әртүрлі тіл оқыту бағдарлама мазмұнына енгізілуі керек деген мәселе көтеріледі.

Қандай білімдермен байыту керек дегенде, автор ең алдымен бұған дейін анықталып, қазақ орфоэпиясының корпусын құрап тұрған білімдер жүйесімен қоса, сөздік шығару тәжірибесінде нақтылана түскен төменде көрсетілген білімдер міндетті түрде оқулық мазмұнынан балаға бейімделген оқу және көрнекі, сондай-ақ жаттығу мәтіндері, әртүрлі тапсырмалар формасында көрініс табуға тиіс деп санайды.

Тірек сөздер: мемлекеттік тіл, сөз мәдениеті, тіл тұтынушы, тіл үйренуші, тіл иелері, орфоэпиялық норма, тілді нормалаушы, унификациялаушы қызмет.

А.М.Фазылжанова

Заместитель директора Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ОБОГАЩЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ НАУЧНОГО КУРСА ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ НОВЫМИ ЗНАНИЯМИ ПО СОСТАВЛЕНИЮ ОРФОЭПИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ

Аннотация. В статье поднимается вопрос о том, что теоретические (фонетические, фонологические, лексикографические и суперсегментные: интонационные, просодические) основы казахских орфоэпических норм, заложенные в «Орфоэпическом словаре казахского языка» академического характера, изданные по государственной программе «Культурное наследие», не только являются плодом многолетних научных изысканий ученых-языковедов, но и должны быть включены в содержание программы обучения различным языкам в адаптированной форме.

Автор считает, что представленные знания, прежде всего выявленные ранее и уточненные в практике словотворчества, включая систему знаний, составляющих корпус казахской орфоэпии, должны обязательно отражаться в содержании учебника в форме адаптированных для ребенка учебных и наглядных упражнений, заданий.

Ключевые слова: государственный язык, культура речи, носитель языка, обучающий язык, орфоэпическая норма, нормализатор языка, унифицирующая функция.

A.M. Fazylzhanova

Deputy Director of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

ENRICHMENT OF THE CONTENT OF THE SCIENTIFIC COURSE ON THE KAZAKH LANGUAGE BY NEW KNOWLEDGE ON COMPILING THE ORTHOEPIC DICTIONARY

Annotation. The article states that the theoretical (phonetic, phonological, lexicographic and super-segmental: intonation, prosodic) foundations of Kazakh orthoepic norms, laid down in the "Orthoepic Dictionary of the Kazakh Language" of academic nature, published under the state program "Cultural Heritage", are not only the fruit of long-term scientific research of scientists-linguists, but should also be included in the content of the program of teaching various languages in adapted form.

The author believes that the presented knowledge, first of all revealed earlier and refined in the practice of word-making, including the system of knowledge that makes up the corpus of Kazakh orthoepy, should necessarily be reflected in the content of the textbook in the form of educational and visual exercises and tasks adapted for the child.

Keywords: State language, standard of speech, native speaker, training language, orthoepic norm, language normalizer, unifying function.

Мемлекеттік тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметінің өз деңгейінде атқарылуы үшін оның қоғамның барлық салаларындағы қолданысы ғана емес, осы қолданысының сапасы, яғни тіл мәдениеті мен сөз мәдениетінің жетілуі де аса қажет. Сонымен бірге қоғамның қай саласында болмасын тілдің жазбаша формасымен қатар ауызша формасы да тең деңгейде қолданылуы тілдің ғана жетілуінің факторы емес, сонымен бірге тіл тұтынушысының да ой-санасының, білімінің артуының, демек жалпы қоғамның дамуының бір түрткіжайты екенін қазіргі кезде ескеру керек. Осы мәселені түсінгенде қоғам тілді қалай дамытса, тіл де қоғамды солай дамытады деген тұжырым алға тартылады. Және бұл, сөз жоқ, объективті тұжырым. Қазіргі жаһандану кезіндегі қоғамдарға тән политілділік заман талабы ғана емес, тілдік тұлғаның жетілуінің көрсеткіші, егер бұрынырақта тілдік тұлғаға қоғаммен құрмаласу (интеграциялану) үшін бір немесе екі тіл жеткілікті болса, бүгінгі күні оның өзі аздық етеді. Ал қоғамға жақсы құрмаласам деп үш тілді игерген тілдік тұлға, сол үйренген тілі арқылы өзі де байиды, демек қоғам да байиды. Міне, сондықтан Қазақстан қоғамында тек қана орыстілді болып қалу тек қана қазақ тілді болып қалу сияқты тілдік тұлғаның аморфтылығын көрсетеді. Сондықтан қазақ тілін оқыту оның мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі тұрғысынан ғана емес, осы айтылғандар тұрғысынан да өзектілендіру керек.

Олай болса, қазақ тілін оқыту оның жазба формасымен шектеліп қалуы тіл үйренушінің сұранысына толық жауап бермейді, бірақ, бір өкініштісі, осы күнге дейін тіліміздің ауызша формасын оқытуға аса мән берілмей келеді. Ал бұл процеске кері тіл білімінде ауызша тілдің жүйесін зерттеумен айналысатын фонетика, орфоэпия, интонация сияқты жалпы фонетиканың жекелеген салалары ілгерілеп дамып, өз жемісін беріп отыр. Ендігі

жердегі мәселе осы ғылыми жаналықтардағы білімдер жүйесін тіл тұтынушысына жеткізу.

Мемлекеттік тілдің ауызша және жазбаша формасының ақпараттық кеңістіктегі қолданыс аясының кеңейіп, тұтынушыларының саны артқан сайын оның мәдениетін жақсартуға, тіл иелерінің қатынас құралы ретіндегі ұлттық тіл туралы білімдерін, танымын кеңейтуге, соның ішінде ауызша сөз мәдениетіне қатысты білімдер жүйесінің көпшілік игілігіне айналдыруға бағытталған қолданбалы және практикалық лингвистикалық зерттеу жұмыстары аса қажет болып отыр. Қазіргі орта және жоғары білім беретін оқу орындарындағы қазақ тілі пәнінің мазмұнында тілдің орфографиялық нормалары туралы білімдер қатарынан орфоэпиялық нормалар туралы білімдер көлемі жағынан да, тереңдігі жағынан да қалып қойып, ақсап келеді. Мұның салдарын қазіргі ақпарат құралдарындағы (теле-радиоарналардағы), әртүрлі ресми қатынастағы (оқушы-мұғалім, тәлімгер-оқытушы, орындаушы-басқарушы), күнделікті тұрмыстағы, т.б. естілген ауызша сөзде қазақ тілі сөйлеу мәнеріне, сөздерді дыбыстау заңдылықтарына сәйкес келмей жатқан тұстарының көбейіп кетуінен көруге болады. Сондықтан жоғары және орта білім беретін оқу орындарындағы қазақ тілі пәнінің мазмұнын орфоэпиялық нормалардың ғылыми-теориялық негіздері жөніндегі білімдермен байыту тіліміздің ауызша сөзінің әуезділігін, әсерлілігін сақтап қалудың ең басты шарасы болмақ.

Осы орайда «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрген академиялық сипаттағы «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» басшылыққа алынған қазақ орфоэпиялық нормаларының теориялық (фонетикалық, фонологиялық, лексикографиялық және суперсегментті: интонациялық, просодикалық) негіздері тілші ғалымдардың көпжылдық ғылыми ізденістердің жемісі болып қана қалып қоймай, сонымен бірге бейімделген формада әртүрлі тіл оқыту бағдарлама мазмұнына енгізілуі керек. Қорыта айтқанда, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының Тіл білімі секциясы бойынша дайындалған аталмыш сөздік сияқты т.б. практикалық-әлеуметтік мәні жоғары еңбектер қоғамдағы тілді нормалаушы, унификациялаушы қызмет атқарса, ал оларды жасауға негіз болған ғылыми білім-дер қазақ тілі пәнінің мазмұнын байытуға тиіс.

Қандай білімдермен байыту керек дегенде, ең алдымен бұған дейін анықталып, қазақ орфоэпиясының корпусын құрап тұрған білімдер жүйесімен қоса сөздік шығару тәжірибесінде нақтылана түскен төменде көрсетілген білімдер міндетті түрде оқулық мазмұнынан балаға бейімделген оқу және көрнекі, сондай-ақ жағтығу мәтіндері, әртүрлі тапсырмалар формасында көрініс табуға тиіс деп санаймыз:

Біріншіден, орфоэпия және орфоэпиялық сөздік, олардың анықтамалары, маңызы орфография мен орфографиялық сөздік анықтамаларынан төмен емес, бірдей деңгейде меңгертілуі керек. Егер орфоэпия тіл білімінің дұрыс дыбыстау нормаларын, дыбыстардың сөз ағымындағы түрленіміне байланысты айтылу заңдылықтарын зерттейтін саласы және соған байланысты жеке пән болса, орфоэпиялық сөздік – сөздердің ұлт тілінің нормасына сәйкес айтылуын, оның дыбыстық құрылымының бірлігін сақтайтын әдеби тілдің ауызша түрі ережелерін (нормасын) көрсететін сөздік. Сөздердің бірізді дыбысталуы күнделікті қарым-қатынаста көзбе-көз тілдесуді жеңілдетеді. Сондықтан орфоэпиялық сөздіктерде сөз тұлғаларының нормаға түскен ауызша нұсқалары беріліп отырады. Орфоэпиялық ережелердің негізіне тілдік заңдылықтар алынады. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормалары үндесім (сингармоноизм) заңы мен дауыссыздардың үйлесімі (ассимиляция), сондай-ақ сөздің просодикалық ұйымдасу заңдылықтарына табан тірейді.

Қазақ әдеби тілінің орфоэпиялық нормасын зерттеген арнайы жұмыстың авторы М. Дүйсебаева болды. Зерттеуші ғылыми диссертациясының ізімен жазылған «Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері» [1] деген құралында тіліміздегі сөздердің

айтылу нормасының негізгі ережелеріне тоқталды. Өткен ғасырдың 70-жылдары жүргізілген бұл жұмыс, сөз жоқ, қазақ орфоэпиясын тіл білімінің бір маңызды саласы ретінде теориялық тұрғыдан зерттеп, ғылыми негіздері мен принциптерін анықтап берген алғашқы еңбек болды. Ғалым 1981 жылы мектеп оқушыларына арналған «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігін» құрастырды [2]. Сөздікте негізгі орфоэпиялық норманы белгілейтін тілдік заңдылықтар негізінде сөз ішіндегі түбір мен қосымша және қосымша мен қосымша жігіндегі, сөз тіркесі құрамындағы сөз бен сөз жігіндегі дыбыстардың бір-біріне әсерінен болған айтылу үлгілері де көрсетілді.

Қазақ тілінің біршама толық орфоэпиялық сөздігі 1977 жылы Қ.Неталиеваның авторлығымен жарық көрді [3]. Бұл сөздікте емле ережесі бойынша жазылған 15 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестерінің орфоэпиялық нормаға сәйкес айтылу үлгілері берілді. Сөздікте қазақ орфоэпиясының тілдік негізі болып табылатын үндесім заңы, дауыссыздардың үйлестігі сияқты құбылыстар бір сөз ішінде, ішінара сөз тіркесі жігінде көрсетілді.

Осы тұста 1983 жылы жарық көрген Р.Сыздықованың «Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары» атты еңбегінің оқушылар үшін де, мұғалім, оқытушы үшін де маңызды еңбек боларын айта кету керек [4], себебі бұл – қазақ орфоэпиялық нормаларын ережелер түрінде жүйелеген тұңғыш анықтағыш деуге болады. Мұнда сөз ішіндегі фонетикалық заңдылықтарға сәйкес өзгерістер ғана көрсетіліп қойған жоқ, сонымен бірге қазақ сөз (речь) әуезінің (просодикасының) өзіндік ерекшеліктеріне қарай сөз ағымы бөліктері – ырғақты топтардың да ішіндегі дыбыстық өзгерістер негізіндегі дұрыс сөйлеу нормалары жұртқа түсінікті тілмен, нақты-нақты ережелер түрінде көрсетілді. Сонымен, Р.Сыздықова қазақ сөзін дұрыс айтудың ережелерін жеке сөз деңгейінде ғана емес, сөз тіркесі, яғни бір деммен айтылған белгілі бір мағыналық қағынаста тұрған бірнеше сөздердің тұтастығы деңгейінде де анықтап көрсетті.

Дегенмен, бүгінгі күннің талабына жауап беріп, тілдегі жаңа құбылыстарды ескере отырып, қазіргі қазақ тілінің орфоэпиясы нормаларының фонетика-фонологиялық, просодикалық, интонологиялық құбылыстармен байланысты принциптерін ғылыми негізде түгендеп беретін орфоэпиялық сөздік оқушылар үшін де, жалпы жұртшылық үшін де өте қажет. Осымен байланысты «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары жаңартулар енгізілген жоғарыдағы талаптарға сәйкес жаңа сөздікті жарыққа шығаруды алға тартты.

Сөйтіп, 2005 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жанында (бас редакторы Ә.Жүнісбек, құрастырушылары Н.Вәлиев, Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова) «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» дайындалып баспаға тапсырылды [5]. Бұл сөздікте 60 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестерінің орфоэпиялық нормаға сәйкес айтылу үлгілері берілді, сондай-ақ мұнда қазақ тіліндегі сөздердің айтылуы буын үндестігі мен қазақ сөзі просодикасының, яғни тіліміздің суперсегментті фонетикасының ерекшеліктеріне негізделіп көрсетілді. Сонымен бірге аталған сөздіктің басқа сөздіктерден айырмашылығы ретінде жаңа қолданыстар мен сөз тіркестерінің айтылу үлгілерінің мүмкіндігінше молынан қамтылуын айтуға болады.

Сөздіктің басты принциптері жоғарыда көрсетілген М.Дүйсебаеваның, Қ.Неталиеваның, Р.Сыздықованың ғылыми еңбектерінің негізінде айқындалды. Дегенмен де аталған сөздіктің жаңалығы да жоқ емес-тін.

Сөздіктің жаңалығына, осы жаңалықтарға негіз болған ғылыми ізденіс нәтижелеріне, оларды қазақ тілі пәнінің мазмұнына енгізу мәселелеріне тоқталмас бұрын, осыған дейінгі орфоэпиялық сөздік туралы білімді пән мазмұнына қалай енгіземіз деген сұрақ жауабын қорытып алған жөн. Сонымен, оқушылар мен студенттер:

- қазақ тілінің орфоэпиялық сөздіктері туралы;

- олардың ерекшеліктері және соңғы сөздіктің жаңалығы;
- жалпы, орфоэпиялық сөздіктің анықтамасын;
- орфоэпиялық сөздіктің шартты таңбалары;
- орфоэпиялық сөздікті қалай пайдалану керектігі туралы білімдерді өз сыныбы немесе курсы деңгейінде меңгеруге тиіс.

Екіншіден, оқушылар мен студенттер орфоэпиялық сөздікті дұрыс пайдалануға ғана емес, жалпы ауызекі сөздің заңдылықтарын дұрыс қолдана отырып, ауызша сауатты сөйлеуге машықтануға тиіс. Олай болса, «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарыққа шыққан сөздіктің ғылыми-теориялық лингвистикалық негіздері осы білімдер жүйесінің корпусына енгізіліп, оқулықтар мазмұнында өз орнын алуға тиіс.

Сонымен, сөздер мен сөз ағымының фонетика-синтаксистік бөліктері орфоэпиялық нормасының сегменттік қана емес, **суперсегменттік** те негіздерінің көрсетілуі – соңғы орфоэпиялық сөздіктің жаңалығы болып табылады. Бұл қазақ сөз **просодикасы, интонациясы, интонологиясының** ғылыми зерттелуінің нәтижесінде жүзеге асты [6; 7]. Мәселен, бұрынғы сөздіктерде бір сөз ішіндегі, ішінара сөз тіркестері ішіндегі фонемалардың дыбыстық реңктерінің айтылу нормасы берілсе, аталған сөздікте екі деңгейдегі - **фонетикалық сөз** бен **ырғақты топ** сияқты сөз ағымы бірліктерінің сегменттік те, суперсегменттік те өзгерістері қамтылды.

Бірыңғай әуенмен айтылып, құрамындағы буындары екпін түскен бір буынға бағынып тұтас деммен айтылатын сөз ағымы бөлігі **фонетикалық сөз** ретінде жеке қарастырылды. Екпін табиғаты славян, роман-герман тобындағы акцентті тілдерден ерекше болып келетін өзге француз және қазақ тілдерінде фонетикалық сөз морфологиялық сөзге (бір лексикалық бірлікке) сәйкес келуі шарт емес. Оны анықтайтын басты көрсеткіш просодика, яғни айтылу әуені, әуезі (тебр), интенсивтілігінің біртұтастығы, сонымен қатар екпін болып табылады. Фонетикалық сөз терминінің орнына Л.Р.Зиндер «**акцентті топ**» (акцентная группа) терминін қолдану әлдеқайда ұтымды болады деп, оны былай түсіндірген: «Единицу, получающуюся в результате такого слияния, иногда также называют ритмической группой, но чаще «фонетическим словом». Этот термин вполне удачен, так как понятие слово при этом теряет свой основной признак, но допустимо, потому что служебные слова самостоятельны и в известном смысле сходны со служебными морфемами. Пожалуй, точнее был бы термин «акцентная группа», которым подчеркивалась бы роль ударения в образовании подобных групп» [8, 251]. Біздің ойымызша, қазақ тіліндегі акцентті топтар-тінде бір түбірден жасалған сөздер (мысалы, [бала], [жүлдүз], [байтерек], [беделділік], [көрегендік], [үстемелетүү] және т.б.), сонымен бірге жазуда бірге тұлғаланып, санада бір ғана ұғымды білдіретін екі сөздің бірігуінен жасалған сөзді [екіжүздүлук], [ауұлиархуаишылык], [әсіресілтеушілік] және бір сөз сияқты, бір леп, бір деммен айтылатын буын саны көп емес еркін тіркестерді де [босорұн], [көзүгөрүү], [тежжүруу], тұрақты тіркестерді де [құлантаза], [қолғабысетүү], [жақсыгөрүү] қарастыру керек, яғни тіркес құрамындағы сөздер бір деммен соңғы буынға түскен екпінге бағынып тұтасқан бір сөз сияқты айтылады. Себебі, байқауымызша, құрамындағы сөздердің буын саны көп болған жағдайда сөздің айтылу әуенінің сызығы екіге бөлініп, әрбір бөлігінде бір-бір екпінге ие болған жоғары нүктелер пайда болады. Мұндай сөз бөліктерін акцентті топтардан ерекшелеп алу дұрыс. Оларды **ырғақты топ** терминімен атау жөн болады. Ырғақты топтарға құрамындағы сөздер кідіріссіз, үзілмей айтылып, бір-біріне қандайда бір мағыналық қатынаста тұратын, айтылу интонациясында негізгі – ырғақты екпінді буынға қоса тағы бір қосымша екпінді буыны бар сөз ағымы бөлігін жатқызамыз. Сонымен, қазақ сөз ағымында фонетикалық сөз (акцентті топ) морфологиялық құрылымы жеке сөзден, сондай-ақ біріккен сөзден, жалпы буын саны көп

болмайтын екі сөздің тіркесінен, ал ырғақты топ екі не одан да көп сөздерден (буын саны төрттен артық) құралады деуге болады.

Осы жерде айта кететін маңызды жайт – сөздердің фонетикалық мүшеленуі мен морфологиялық мүшеленуінің арасында симметриялық қатынастың жоқтығы. Мәселен, *бас әріп* және *бас қолбасшы* сөз тіркестері құрамындағы сөздер бір-біріне грамматикалық жағынан бірдей қатынаста тұрғанымен, айтылу интонациясында сәл де болса, өзгешелік байқалады. [*Басәріп*] сөзі бір деммен соңғы буыны ерекшеленіп, әуен өзгерісі бір қалыпты болып айтылса, [*бас-қолбасшы*] сөзінде соңғы буынға қоса алғашқы буынға да екпін түсіп, оның мәндері жоғары болып, әуен сызығы екі нүктеден көтеріліп, біркелкі айтылмайды (двухвершинность ч.о.т.). Сондықтан бұндай сөз ағымы бірліктері *бас-қолбасшы* сөзі сияқты ырғақты топ ретінде қарастырылды.

Бірдей грамматикалық қатынаста тұрған екі сөздің түрліше (бірде акцентті топқа, бірде ырғақты топқа сәйкес) айтылуына сөздердің құрамындағы буын саны басты себеп болып табылады. Бұл сөздердің айтылу заңдылығына мағыналық, грамматикалық фактормен қатар фонетикалық, яғни дыбыстау-тыныстау факторы да зор әсер етеді деген тұжырым дұрыстығын дәлелдейді.

Кез келген ереженің ауыпқуы болатындай, бұл жерде де сөздердің барлығын буын санына қарай просодикалық дұрыс айтылу нормасын анықтай беруге келмейтінін де есте ұстау керек. Тіл-тілдерде өзінің грамматикалық формасында ерекшелеуші семантикалық мағына немесе логикалық мазмұн жатқан сөздер бар, олар басқа сөздермен тіркескенде, әрдайым сөз ағымының дауыс сызығында өзінше ерекше просодикалық орталықтар құрады, мысалы, *мен де, сен де* тіркестері құрамындағы *де* шылауы көмекші сөз ретінде есімдікпен тұтасып бір деммен айтылу керек сияқты, бірақ бұл шылаудың тілдегі қызметі демеу, өзі тіркескен сөздің лексикалық мағынасын қоюлату болғандықтан, ол айтытуда да көрініс тауып, жеке логикалық екпінге ие болып *мен* сөзінен пауза арқылы бөлінбесе де, бөлек сарынмен қолданылады.

Сонымен, жаңа орфоэпиялық сөздікте суперсегменттік фонетикаға қатысты соңғы ғылыми зерттеулердің нәтижелерін пайдалана отырып, қазақ сөз тіркестерінің айтылу нормасы фонетикалық сөз (акцентті топ) және ырғақты топ түрінде екі үлгімен берілді. Бұлардың алғашқысын сөздікте көрсететін графикалық таңба ретінде сөздерді **біріктіріп жазу** алынса, соңғысының мұндай таңбасына арнайы **доға** белгісі алынып, ол ырғақты топ құрамындағы сөздердің арасына қойылды. Олай болса, аталмыш білімдерді мектеп және жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі пән мазмұнына енгізгенде оқушы немесе студент:

- интонация дегеніміз не (біршама аяқталған ойды білдіретін (сөйлемде) немесе қандай да бір синтаксистік қатынаста тұрып, ақиқат дүниенің бір көрінісін бейнелейтін (синтагмада) сөз ағымы бөліктеріндегі әуен, әуез, кідіріс, дауыс қаттылығы, дауыс жылдамдығының үйлесімі)?

- просодика дегеніміз не (дыбыстан үлкен, дыбыстардан құралған бірлік – буыннан бастап мәтін деңгейіндегі сөз ағымы бірліктерінің ауызша сөздегі ұйымдасуы)?

- интонация мен просодиканың айырмашылығы неде (интонация тек синтагма мен сөйлемде көрініс береді, буында немесе акцентті сөзде (фонетикалық сөзде) интонация болмайды, ал просодика одан кең, просодика буыннан басталады, оған интонация көрініс табатын бірліктер де кіріп кетеді)?

- қазақ сөзі просодикасы мен интонациясының негізі болатын дыбыстық бірліктердің ұйымдасуындағы басты заңдылық неде (сингармонизмде)?

- қазақ сөз ағымы бірліктері (дыбыс – буын – фонетикалық сөз/акцентті сөз – ырғақты топ – синтагма – дыбысталған мәтін) мен тілдің жүйелік бірліктері (фонема (негізгі ды-

быс) – морфема (жалғау, жұрнақ) – лексема (сөз) – синтаксема (сөз тіркесі мен сөйлем) – күрделі фразалық тұтастық (абзац, мәтін)) үнемі бір-біріне сәйкес келе бермейді ме (кейде сәйкес келмейді)?

- акцентті сөз немесе фонетикалық сөз дегеніміз не?

- ырғақты топ дегеніміз не?

- ырғақты топ пен акцентті сөз немесе фонетикалық сөздің айырмасы неде?

- синтагма дегеніміз не?

- қазақ тіліндегі екпіннің сипаты, ерекшелігі қандай? деген сұрақтарға өз сыныбы немесе курсы деңгейінде жауап беруге тиіс.

Үшіншіден, жаңа сөздікте бұған дейін белгілі болған дыбыстардың айтылу варианттары (мысалы, боз жорға [бoжжoрғa], ақаяу [ағайуу], құлын [құлун] сияқты) мен вариациялары (мысалы, абай бол [авайвол]) көрсетілуімен қатар бұрын айқын-далмаған дыбыстық өзгерістердің көрсетілуі – оның тағы бір ерекшелігі. Олардың құрамында, біріншіден, жуысыңқы дауыссыз фонемалардың алдында келген **п, қ, к** тоғысыңқы дауыссыздардың жуысыңқы реңкпен айтылуын, (мысалы, *қапшық* - [қaфшық], *жапса* - [жафса], *орап салу* - [oрaф-сaлұу], *жақсы* - [жaхсы], *ақша* - [aхшa], *тақ сан* - [тaхсан], *текие* - [тeхшe], *көкшіл* - [көхшүл], *көк су* - [көхсұу]); екіншіден, тоғысыңқы **т** дауыссызынан кейін келген жуысыңқы дауыссыз **ш, с** фонемаларының жабысыңқы реңкпен, яғни аффрикат түрінде дыбысталуын (мысалы, *хатшы* – [хaтчы], *ат жарыс* - [aтчaрыс], *атсыз* - [aтцыз], *сатса* - [сaтцa] т.б.)***; үшіншіден, тек қана жуан қолданылатын **қ, ғ** дауыссыздарының жіңішкеруі мен жіңішке **к, ғ** дауыссыздарының жуандауын (*құрмет* – [қ'үрмөт], *гәділ* - [ғ'әділ]; *қамзол* - [қaмзoл], *көгал* - [көгaл]) айтуға болады. Қазіргі орфоэпиялық нормадағы бұл дыбыстық өзгерістер алғаш рет Н.Уәлиұлының А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (1997), сондай-ақ Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеті Қазіргі қазақ тілінің теориясы мен оқыту әдістемесі кафедрасының жанындағы ғылыми семинарларында (2002) жасалған баяндамаларында көрсетіліп, кейіннен ғалымның жетекшілігімен дайындалған З.Баданбекқызының «Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қорлары» атты канди-даттық диссертациясында фонетика-фонологиялық зерттеуіне негіз болды [9]. Сонымен бірге Н.Уәлидің докторлық диссертациясының «Орфоэпиялық нормаларды кодификациялаудың теориялық негіздері» атты тараушасында тиянақты түрде негізделді [10].

Н.Уәлиев қазіргі қазақ тілінің дыбыстық қорында мұндай вариациялардың пайда болуын тіліміздің фонемалық жүйесінде жүріп жатқан дифференциациялану процесімен байланыстырады. Мәселен, ғалым бұрынғы зерттеулерде айқындалмай келген **қ, ғ** жуан дауыссыз дыбыстарының жіңішкеру құбылысының күшейіп келетінін анықтап, мұның себебін орыс тілінің әсерінен әлдейқайда ертеректе болған араб-парсы кірме сөздерінің тіліміздегі игерілуі мен сөздердің тіркесуі нәтижесінде тіркес құрамындағы әртүрлі сингармотембрлі сөздердің бір тембрге бағынып, өзара бейімделуі құбылыстарымен түсіндіреді. Мысалы, *құрмет*, *қагілез*, *ғазиз* сияқты араб тілінен енген алғашқы буыны жуан, соңғысы жіңішке сөздер соңғы буынның әсерінен [қ'үрмөт], [қ'ә'ілез], [ғ'әзііз] түрінде толығымен жіңішке сингармотембрмен дыбысталады. Араб тілінен енген бұл сөздердің біртұтас жіңішке айтылуынан тіліміздегі сингармонизм құбылысының сөзді «цементтеуші» қызметін байқау қиын емес. Ал *көгал* сөзіндегі **ғ** дауыссызының жуан дыбысталуы екі сингармотембрлі сөздердің бірігіп, соңғы буынның алдыңғыға көрсеткен ықпалымен түсіндіруге болады. Бұл жерде де үндестік заңының бұлжымас әсерін көруге болады. З.Баданбекқызы осындай негізде қазақ тіліндегі әрбір фонеманың варианттары мен вариацияларын түгендеп, олардың 150-ге жуық дыбыстық қорларын анықтайды [9, 21]. Алайда қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларын кодификациялаудағы **инвариант**,

вариант, вариация (Мәскеу фонологиялық мектебі бойынша) теориясының маңыздылығы, оның тілдік жүйеге өзге тілден енген сөздерді, сондай-ақ тіркеу негізінде пайда болған жаңа сөздерді төл дыбыстық жүйеге сәйкес игерудегі тілдің ішкі табиғи механизмі ретіндегі ерекше қызметі Н.Уәлидің докторлық диссертациясында жан-жақты ашылып көрсетілді. Ғалымның анықтаған қазақ дыбыстарының жоғарыда тоқталып кеткен кейбір ([ф], [х], [ц], [к'], [ғ'], [х'], **ш,ж** мен **й** дің ортасындағы [ä]) вариациялары «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарыққа шыққан сөздікте алғаш рет көрсетілді.

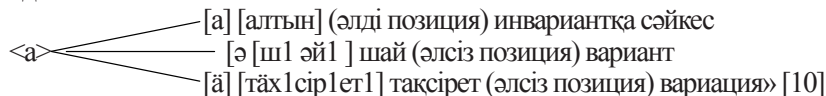
Осы тұста ғалым Н.Уәлидің вариацияға берген анықтамасына тоқталып кету қажет: «Фонема теориясы бойынша инвариант-фонеманың әлсіз позициядағы дыбыстық өзгерісі, осы көрсеткендегідей тек в а р и а н т түрінде ғана жүзеге аспайды, оның в а р и а ц и я деп аталатын түрленімі де болады. Парадигмадағы фонемалардың қайсыбірі (инвариант-фонемалар) синтагмалық қатынасқа (көлбеу шынжыр қатар тізбекке) түскенде, олар сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте материалданады. Мысалы: [атңыз] атсыз, [қатчы] хатшы, [авай-вол] абай бол т.б. Парадигмадағы фонеманың синтагмалық қатынасқа түскенде, сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте объективтенуі вариация деп аталады, [атңыз], [қатчы], [авай вол] т.б. дегендегі [ц], [ч], [в] қазақ тілінің фонологиялық парадигмасында жоқ. Біз бұл жерде дыбыстық өзгерістерді жуық шамамен ц, ч, в таңбаларымен беріп отырмыз» [10]. Сондай-ақ ғалым қазақ тіліндегі дауысты фонемалардың да бірнеше вариацияларын алғаш рет анықтап көрсетеді: «*Күлкі* сөзінің екінші буындағы дауысты [к01үл01к01ү] инвариант <і>-нің әлсіз позициядағы [ү] түрінде репрезентациялануы. Ол күшті позициядағы [ү] лкен дегендегі [ү]-ге естілімі жағынан сәйкес келеді. Әлсіз позициядағы инвариант фонеманың (<і>-нің) әлді позициядағы инвариантқа (<ү>лкен) ұқсас келуі вариант деп аталады. Ал *күлкіміздің* дегендегі үшінші, төртінші буында еріндік белгілері солғындап кететін дауыстылар <і> инварианттың әлсіз позициядағы вариациялары болып табылады.

Әдетте варианттар парадигмасындағы белгілі бір фонемаға ұқсас болып тұрса, вариацияларда ондай ұқсастық болмайды, яғни вариация парадигмадағы фонеманың бір де біріне ұқсап тұрмайды. Мысалы, *күлкіміздің* дегендегі соңғы буындардағы дауыстыны парадигмадағы <ү>-мен бірдей деуге болмайды, *күлкіміздің* дегендегі бірінші буындағы <ү> инвариант, екінші буындағы [ү] вариант, ал үшінші және әрі қарайғы буындардағы дауысты <і> инварианттың вариациялары /ү/ деп танымыз.

Сонымен, еріндік дауыстыдан соң басталатын сөздердің екінші буынында анық еріндік, ал әрі қарайғы буындардағы дауыстылардың еріндік белгілерінің солғындай беретін ерекшелігін ескере келіп, оларды үш жаққа ажыратып, орфоэпиялық норманың инвариант <ү>, вариант [ү] және вариация /ү/ түрінде кездесетінін көрсеттік.

Сондай-ақ <a> инварианты үшін жоғарыда сөз болған *қасиет, тақсірет, қауінті, қадірлі* сөздеріндегі дыбыстық жағдай қолайлы орын болып саналады. Сондықтан «ортаға» бейімделіп өзгешелеу реңк алады (палагализацияланады). Субъективті қабылдауда жуан/жіңішкелігі көмескілеу сезіледі. Жуан/жіңішкелік перцепциясы көмескілеу *қасиет, тақсірет* сөздерінің орфоэпиялық нормасын былайша көрсетуге болады: [tăx l c ɪ p l e t 1], [k l ä s i j l e t 1]. Мұндағы [ä] инвариант <a>-ның әлсіз жағдайдағы вариациясы.

Сөйтіп, <a> инвариант фонеманың әлсіз позицияда [ə] варианты және [ä] вариациясы бар деуге болады. Сондай-ақ <a> инварианттың әлді және әлсіз позицияда [a], [ə], [ä] реңктері түріндегі дыбыс шоғыры бар екенін байқаймыз. Оны төмендегіше көрсетуге болады:

Қазақ фонетикасында фонемалардың вариант, вариация түрлерін және олардың белгілі бір фонемалардың дыбыс қорын (шоғырын) құрайтын ерекше түзілім ретінде қараудың, жоғары мектеп оқулықтарын, оқу құралдарына, бағдарламаларына енгізіп, орфоэпиялық сөздікте, анықтағыштарда көрсетіп, сөз фонетикасының құрылымы ретінде танудың теориялық әрі прагматикалық мәні айрықша болмақ.

Сонымен, жаңа орфоэпиялық сөздікте сегментті фонетикаға қатысты соңғы ғылыми зерттеулердің нәтижелерін пайдалана отырып, қазақ сөзіндегі дыбыстардың айтылу нормасы вариант, вариацияға сәйкес екі түрлі берілді. Бұлардың алғашқысы қазақ тілінде бар басқа фонемаға ұқсас (басшы - [башшы]) дыбыстық реализация болса, екіншісі қазақ тілінде кездеспейтін фонемаға ұқсас реализация болады (хатшы - [хатчы]). Олай болса, аталмыш білімдерді мектеп және жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі пән мазмұнына енгізгенде, оқушы немесе студент:

- жазудағы әрбір әріптің емлесін өткенде, міндетті түрде оның айтылу (оқылу) нормасын қоса меңгереді;

- қазақ тіліндегі дыбыстарды таңбалаушы әріптерді және әрбір әріптің таңбалайтын дыбыстарының қатарын толық игереді, мысалы, /y/ әріпі-графемасы 1) дауыссыз [y] дыбысын, [yy] - қысаң еріндік жіңішке дауысты [y] мен дауыссыз [y]-дың тіркесін, [yy] – қысаң еріндік жуан дауысты [y] мен дауыссыз [y]-дың тіркесін таңбалаушы әріп;

- қазақ тіліндегі фонемалардың (негізгі дыбыстардың) сөз басындағы, ішіндегі, соңындағы және сөз жігіндегі басқа дыбыстардың әсерінен, тұрған орнының әсерінен түрліше өзгерісін –варианттарын, вариацияларын біледі;

- вариант пен вариацияның айырмашылығын ажыратады;

- инвариант-вариант-вариация теориясынан өз сыныбы, курсы деңгейінде тиісті білім алады;

- сөздікте көрсетілген варианттар мен вариацияларды дұрыс қолдана біледі;

- жазба сөз бен ауызша сөздің әрқайсысының өз заңдылықтары болатынын, олардың бір-біріне толық сәйкеспейтінін жете түсінеді;

- жазу теориясы мен ауызша сөз теориясынан жеке-жеке және өзара байланыстағы білімдермен таныс болады;

- дыбыстардың түрленіп айтылуының фонетикалық себептерінен білімдар болады;

- вариациялардың бөгде сөздерді және тіркесу мен бірігу арқылы қалыптасқан жаңа дыбыстық комбинаториканы қазақ сөзінің сингармонизм заңына қарай бейімдеуші механизм екенін түсінеді.

Сөйтіп, кез келген тіл үйренуші осындай білім, біліктілік, дағдыны мектеп қабырғасынан бастап, жоғары оқу орнындағы оқу жылдарында әбден меңгеріп шығуы тиіс.

Сонымен, жаңа орфоэпиялық сөздіктің мазмұндық әрі сапалық жағын ерекшелеуші жоғарыда көрсетілген қазіргі қазақ тілінің сегментті және суперсегментті фонетикасындағы орфоэпиялық нормаға енген және бұған дейін де анықталып әбден белгілі болған дыбыстық құбылыстар мектеп, жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі пәнінің мазмұнына енгізіліп, пән мазмұнын байытуға тиіс, сонда ғана тіл үйренушілердің санасында қазақ ауызша сөзінің дұрыс үлгілерін жасайтын білімдер жүйесі қалыптасып, мемлекеттік тілдің ауызша сөз мәдениетінің артуына кепілдік туады.

****Ескерту:* мұндағы [ф] және [ц], [х] түрінде таңбаланған дыбыстар бұл әріптердің орыс тіліндегі дыбыстарына ешқандай қатысы жоқ қазақ тілінің негізгі дыбыстарының реңктері: [ф] – жуысыңқы қосерін қатаң дауыссыз дыбыс – <п> фонемасының реализациясының бірі, [ц] жабысыңқы тіл алды қатаң дауыссыз дыбыс – <т> фонемасының реализациясының бірі, [х] жуысыңқы тілшік қатаң дауыссыз дыбыс – <қ> фонемасының реализациясының бірі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Дүйсебаева М. Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері. Алматы: Мектеп, 1973. – 65 б.
- [2] Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі (мектеп оқушы-ларына арналған). Алматы: Мектеп, 1981. – 34 б.
- [3] Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. – 62 б.
- [4] Сыздықова Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. Алматы: Ғылым, 1983.
Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі (Бас редактор Ә.Жүнісбек. Құрастырушы-лар – Н.Уәлиев, С.Мырзабеков, Ж.Исаева, К.Күдеринова, А.Фазылжанова). – 33 б.
- [5] Джунисбеков А. Сингармонизм и просодика казахского слова. Алматы: Наука, 1986. – 25 с.
- [6] Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. Алматы: Ғылым, 1996. 42 с.
- [7] Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высш. школа, 1979. – 114 с.
- Баданбекқызы З. Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қорлары: канд.дисс. автореф. Алматы, 2001. – 134 б.
- [8] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғылым. докт. дисс. Алматы, 2007. – 125 б.